

КНИГА СКОРБОТИ УКРАЇНИ

**ЗАКАРПАТСЬКА
ОБЛАСТЬ**

11

Документи і матеріали

**Ужгород
Видавництво «Карпати»
2016**

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНОГО
СЕРІАЛУ «КНИГА ПАМ'ЯТІ
УКРАЇНИ»

ГЕРАСИМОВ
Іван Олександрович
(голова редколегії)

МУКОВСЬКИЙ
Іван Тимофійович
(заступник голови)

ПАНЧЕНКО
Петро Пантелеймонович
(заступник голови)

ВИШНЕВСЬКИЙ
Роман Гнатович
(відповідальний секретар)

АРТЬОМОВ Олександр Сергійович
ГЕРМАНЧУК Петро Кузьмович
ЗЯБЛЮК Михайло Павлович

ІВАНЕНКО Борис Васильович

КЛІЧАК Василь Йосипович

КЛОКОВ Всеволод Іванович

КОВАЛЬ Михайло Васильович

КОВБА Іван Володимирович

КОРОЛЬ Віктор Юхимович

КУРАС Іван Федорович

ЛИСЕНКО Олександр Євгенович

ЛИСЕНКО Петро Васильович

МЕЛЬНИЧУК Петро Іванович

МЕНШУН Валентина Іванівна

ОМЕЛЬЧУК Дмитро Володимирович

ПИРИГ Руслан Якович

ПРОКОПЕНКО Володимир Павлович

РЕЄНТ Олександр Петрович

САВЧАК Василь Миколайович

ЧАЙКОВСЬКИЙ Анатолій Степанович

ЧАМАРА Віктор Федорович

ОБЛАСНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
КНИГИ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНИ

КЕРЕЧАНИН Василь Михайлович
(голова редколегії)

ДОВГАНІЧ Омелян Дмитрович
(заступник голови)

ГВАРДІОНОВ
Борис Олександрович
(відповідальний секретар)

ВОРОБЕЦЬ Юрій Андрійович
ДЕЛЕГАН Михайло Васильович
КОЩАК Віктор Йосипович

НОВІКОВ Микола Кузьмич

РОГАЧ Іван Михайлович
СОКИРКО Анатолій Дем'янович
СОЛОМОН Йосип Михайлович
ФЕДАКА Павло Михайлович
ЧУЧКА Павло Павлович

*«Книга Скорботи України...» – 4493 книга
Всеукраїнського державного ордена
Дружби народів видавництва «Карпати»
від часу його заснування (1945)*

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)624
К 53

На сторінках історико-меморіального серіалу «Книга Скорботи України. Закарпатська область» увічноно пам'ять громадян, які загинули в роки Другої світової війни від рук гортіївських і гітлерівських окупантів, а також унаслідок бойових дій та інших подій і акцій, пов'язаних з війною і фашистською окупацією. В 11-му томі серіалу додатково занесено імена загиблих (пропалих безвісти) уродженців (мешканців) Закарпаття, які стали відомі вже після виходу десяти попередніх томів. Окремим розділом увічноно імена наших земляків, котрі загинули в ході Антитерористичної операції на сході України, захищаючи незалежність і територіальну цілісність Батьківщини в 2014-2016 рр. Публікуються окремі документи і матеріали, пов'язані з цими трагічними подіями.

ISBN 966-671-036-6
ISBN 978-966-671-422-3

© Закарпатська обласна
державна адміністрація, 2016
© Закарпатська обласна
редколегія Книги Пам'яті України, 2016
© Видавництво «Карпати», 2016

№ 151. 19 квітня 2014 р. – Не забули! Голокост на Закарпатті тривав 52 дні

70 РОКІВ ТОМУ, З 16 КВІТНЯ ДО 6 ЧЕРВНЯ 1944 РОКУ, ДО «ОСВЕНЦІМА» ДЕПОРТУВАЛИ 115 ТИСЯЧ ЄВРЕЇВ КРАЮ І ПРИЛЕГЛИХ РАЙОНІВ

До початку 1940-х років євреї займали важливе місце в етнічній структурі Закарпаття, вагомим є їхній внесок у розвиток регіональної економіки і культури. Ось чому бачимо нині значний інтерес до цієї проблематики. Проте досі поза науковим обігом перебувають тематично важливі матеріали. Почасті даються ознаки негласні заборони на вивчення єврейської історії, що діяли в СРСР у 1930 – 1980-х роках. Ця міжпоколінська перерва спричинилася через брак учених в Україні, здатних кваліфіковано з'ясувати проблемні аспекти вітчизняної юдаїки. Адже таке дослідження має особливості щодо лінгвістичної та філософської підготовки.

ЧИСЛО ЗАГИБЛИХ

Упродовж останнього десятиліття в Україні спостерігається скрупульозне зацікавлення Другою світовою війною. У 2001 році в Києві було засновано неурядову громадську організацію Український центр вивчення історії Голокосту. Вона видає науковий часопис «Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі». [...]

Завдяки регіональному відділенню Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України» в Ужгороді у 2002–2011 роках вийшло 9 томів (у 2013 р. видано 10-й том – прим. ред.) історико-меморіального серіалу «Книга Скорботи України. Закарпатська область». Там наведено короткі біографи загиблих у Другій світовій війні. Найбільшими є втрати серед цивільного населення, переважно це жертви Голокосту. У післямові до дев'ятого тому проаналізовано сумарні втрати, щоправда, не за національною ознакою, а за територіальною – у розрізі кожного району і міста обласного значення.

На Закарпатті євреї спочатку потрапили в гетто, а потім у табірний комплекс – «Освенцім» («Аушвіц») – «Біркенау», що поблизу польського міста Освенцім Бельського воєводства. Радянські війська захопили цю місцевість наприкінці січня 1945 року. Але нацисти частину бранців перевели пішки на захід, до концентраційних таборів «Бухенвальд» і «Равенсбрюк» (Німеччина), «Маутхаузен» (Австрія) тощо, де їх знищували родинами.

У закарпатську «Книгу Скорботи» внесено дані про понад 87 тисяч загиблих у гетто і таборах, головним чином євреїв. На жаль, щодо них окремих підрахунків не зроблено. Упорядники співпрацювали з Національним меморіалом «Яд ва-Шем» в Єрусалимі, де теж Закарпаття не стало об'єктом особливих кліометричних студій.

Наразі фігурує цифра про 85 тисяч закарпатських жертв Голокосту, зазначена і на меморіальній дошці біля входу до обласної філармонії – колишньої головної синагоги Ужгорода. Сама акція – зосередження в гетто і депортація 115 тисяч євреїв через Закарпаття до Освенціма – тривала 52 дні, із 16 квітня до 6 червня 1944 року. Починаючи з 14 травня, потяги в Освенцім бесперервно вирушали з восьми залізничних станцій – Мукачева, Берегова, Ужгорода, Волового (Міжгір'я – від ст. Воловець – прим. ред.), Солотвина, Севлюша (Виноградова), Хуста, Тячева. Вони прямували через Кошице (Словаччина). У кожному ешелоні везли від 2 до 4 тисяч євреїв.

До загального числа депортованих входить і точно не визначена кількість євреїв із південної (румунської) частини комітату Мараморш, а також з округів Собранці та Снина теперішньої Словаччини.

Загалом йдеться про близько 100 тисяч власне закарпатських євреїв. Утім, у рапорті тимчасового правління Єврейської спілки Угорщини, поданому регенту Міклошу Горті наприкінці червня 1944 року, зазначено 85 тисяч. За різними припущеннями, із них вижило від 12 до 25 тисяч осіб, або від 14 до 29%. Також часто ведеться мова про менше 20%.

Уперше дані про саме 100 тисяч депортованих закарпатських євреїв були оприлюднені у Лондоні в україномовному бюлетені «Карпати кличуть» за липень–серпень 1944 року. Його фотомеханічним способом (формат паперу А-4) видавав закарпатський комуніст Іван Петрущак, член Державної ради Чехословацької Республіки. Щодо Закарпаття у бюлетені живився політонім Карпатська Україна.

Менш як за два роки, у травні 1946-го, на підставі 85 тисяч первинних актів «Обласна надзвичайна комісія по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-мадярських загарбників і обліку втрат, завданих ними громадянам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам Закарпатської області» встановила таке. У краї у гетто зігнали 94736 євреїв, з яких знищили 85507 осіб. Це включно із розстріляними поблизу Кам'янця-Подільського в липні–серпні 1941 року, коли з близько 15 тисяч закарпатських євреїв врятувалося не більше 2 – 3 тисяч.

ШАНС ПОРЯТКУ

Чому величезні маси людей покійно прямували до загибелі? Серед чинників нині вказується на притаманний менталітет віруючих євреїв релігійний фанатизм (богообраність, пришествя Месії). Ще в радянський час наведено маловідомі факти про колабораціонізм функціонерів єврейського самоврядування, котрі дезінформували депортованих: мовляв, відвезуть тільки на короткочасну працю у Німеччину, а звідти – у Палестину.

Опершись на угорську владу (міністерство внутрішніх справ), єврейські ради і комітети (юденрати), нацистська Німеччина для масштабної акції виділила мізерні сили – кількості есесівців. Без сприяння Єврейського комітету в Будапешті депортація переросла б у хаос. Зокрема, юденратами на Закарпатті керували аптекар Бейла Ласло (Ужгород), Шандор Штайнер (Мукачево), Гутман Мор (Севлюш)

Натомість нацисти, згідно з угодою Рудольфа Кастнера – Адольфа Ейхмана, дали змогу втекти у Швейцарію майже 1700 євреям – багатим, рабинам, чільним сіоністам. У тому числі – рабину південного Марамороша (місто Сату-Маре) Йоелею Тейтельбауму (1887-1979), натхненнику ультраортодоксального іудаїзму й антисіонізму. Ще раніше, у 1941 році, так само врятувався хасидський рабин Мукачева Барух Рабинович, племінник, зять і наступник Хаїма Шпіри.

Одночасно маловідомими є факти про місце масових поховань закарпатських євреїв, убитих угорськими правоохоронцями за спробу врятуватися від таборів смерті. Принаймні знаємо про дві з таких трагедій: біля сіл Вишково Хустського і Торунь Міжгірського районів. 16 квітня 1944 року угорські жандарми розстріляли понад 300 євреїв із сіл Волове (нині селище Міжгір'я) і Вишково, які не мали громадянства Угорщини. У липні 1944 року угорські жандарми розстріляли близько 40 євреїв із сіл Торунь і Майдан (Міжгірський район).

Євреї Закарпаття пережили демографічну катастрофу. Пізніше в краї їхня довоєнна чисельність, поселенська і суспільна структури не відновилися. Людських і матеріальних втрат не вдалося компенсувати.

НАПЕРЕКИР СМЕРТІ

Нема точних даних про те, скільки закарпатських євреїв пережило Голокост. Маємо тільки загальні відомості про всіх (без поділу за національною ознакою), котрі повернулися до червня 1945 року. За даними органів соціальної опіки тодішньої влади – Народної ради Закарпатської України, таких облікували не менше 12 тисяч. Ця цифра фігурувала у звітах Бухарестського центру Міжнародного Червоного Хреста, що організаційно опікувався тоді Закарпаттям.

Так, згідно з доповіддю краєвих представників Міжнародного Червоного Хреста від 7 червня 1945 року, через рік після депортації у Севлюші (Виноградіві) та околицях проживало близько 700 євреїв. Збереглися списки 37 жителів Севлюша – переважно євреїв, яким до 15 липня 1945 року віддали будинки, конфісковані попереднім режимом.

Вважається, що пережило Голокост менше 20% закарпатських євреїв. Залишилось їх у радянському Закарпатті близько 5 тисяч, у Чехословаччині в 1945 – 1947 роках осіло близько 15 тисяч. Серед них домінували не в'язні концентраційних таборів, а мобілізовані на примусову працю до трудових батальйонів.

Варто зазначити, що євреїв зібрали в гетто у 9 населених пунктах Закарпаття (тоді Підкарпатська територія) – у п'яти містах (Ужгород, Мукачево, Хуст, Берегове, Севлюш) та у чотирьох селах (Тячів, Солотвино, Іза, Сокирниця). Частину євреїв із сучасного Рахівського району зосередили в гетто міста Сигіт (нині Сігету Мармацією, Румунія).

17 – 31 травня 1944 року близько 20 тисяч євреїв депортували з Ужгорода, де майже місяць, з 20 квітня, існували три гетто. Всього в місті проживало 9576 євреїв. Ця точна цифра відома через те, що Ужгородська єврейська рада, за дорученням мерії, провела перепис і склала

відповідні списки 12 – 16 квітня 1944 року. За свідченням очевидців, додому повернулося близько 100 осіб.

Із двох гетто Мукачева вивезли 17 тисяч осіб. Вони походили з Мукачева і прилеглих місцевостей. Із 8,2 тисячі мукачівських євреїв знову побачили рідне місто тільки 150 осіб. Одночасно Хуст і Хустський район (три гетто – у місті Хуст, селах Іза і Сокирниця) втратив 14 тисяч євреїв, а повернулося до 80 осіб. Більше 13 тисяч депортували з Виноградова. Із них у місті безпосередньо проживали 4,7 тисячі. Додому прийшло близько 60 осіб.

Із гетто в Берегові вивезли 10 тисяч. Наприкінці 1944 року місто вперше відвідала чехословацька урядова делегація. Вона виявила тільки 60 євреїв із 7,5 тисячі, які раніше там жили. Знову додому в Берегове змогло потрапити, за одними даними, трохи більше 100 євреїв, а за спогадами Юлія Ріхтера, – 1100 (він у 1945 році працював завідувачем складу і писарем у благодійній їдальні, що діяла на кошти «Джойнт», які надходили з Румунії). Із них залишилося близько 600, решта емігрували, не сприйнявши радянську владу.

Всім євреям, які пережили Голокост і повернулися на Закарпаття, матеріально допомагали Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет («Джойнт») і Міжнародний Червоний Хрест через свої підрозділи в Румунії. Так тривало більше року, до встановлення Радянським Союзом «залізної завіси» на західному державному кордоні.

ПРАВЕДНИКИ

Через шість десятиліть, станом на 2004 рік, у Закарпатській області проживало вже тільки 73 уцілілих у Голокості, а також 2 праведники світу і 10 праведників України. Майже всі праведники мешкали у трьох районах – Хустському, Тячівському і Рахівському.

У січні 2010 року орденом України «За мужність» було нагороджено 6 закарпатців, які рятували євреїв: Василя Гартнера із села Тур'я-Поляна Перечинського району, Василя Плиску із села Ганичі, Василя і Миколу Феєрів з Великої Угольки на Тячівщині, Марію Шутко з міста Хуст, Петра Юращука із села Вишково Хустського району. Двоє останніх раніше стали праведниками світу.

У сучасній Угорщині щороку 16 квітня відзначають День пам'яті жертв Голокосту. Ця дата прямо пов'язана з початком відправки євреїв Мукачева у гетто.

Роман ОФІЦІНСЬКИЙ,
доктор історичних наук, професор.

Газета «Новини Закарпаття», №№ 43 – 44 (4214 – 4215) 19.04.2014 р.